

Людмила Шенгерій

ШЕНГЕРІЙ *Людмила Миколаївна* – доктор філософських наук, доцент, завідувач кафедри вищої математики Полтавської державної аграрної академії. Сфера наукових інтересів – логіка, логічна аналітика, теорія раціональності.

ПОРІВНЯЛЬНИЙ АНАЛІЗ МОДЕЛЕЙ ПІЗНАВАЛЬНИХ ПРОЦЕСІВ

На підставі порівняльного аналізу логіко-раціональної та логіко-аналітичної моделей пізнавальних процесів встановлено, що вони мають різний гносеологічний потенціал і сфери застосування.

Ключові слова: *логіко-аналітична модель, логіко-раціональна модель гносеологічних процесів, раціональні принципи стандартизації знання, формальні принципи стандартизації знання.*

Порівняльний аналіз різних моделей пізнавальних процесів набуває актуальності в межах неklasичних і постнеklasичних наукових досліджень, де поціновується плюралізм дослідницьких позицій. Аналізу пізнавальних моделей присвячено багаточисельні праці вітчизняних і зарубіжних науковців, насамперед, Г. Х. фон Врігта, Л. Г. Дротянко [1], І. З. Дуцяка [2], А. Т. Ішмуратова, А. Є. Конверського [3], В. С. Ратнікова, В. Л. Чуйка [4], Я. Хінтікки та ін. Ми прагнемо порівняти евристичний потенціал логіко-аналітичної та логіко-раціональної моделей пізнавальних процесів, що й визначає актуальність цього дослідження.

Логіко-аналітична модель пізнавальних процесів розроблена як інструмент для *філософського* аналізу гуманітарної пробле-

матики з використанням засобів сучасної логіки, що розкриває гносеологічні можливості системи методів сучасної логіки та логічної аналітики. Під логічною аналітикою розуміємо методологію, що використовує побудову логіко-математичних моделей зі збереженням смислового поля дослідження.

Логіко-аналітична модель має трьохрівневу структуру, в якій виокремлюються такі ієрархічні рівні: 1) на першому здійснюється *побудова змістовного концепту досліджуваної проблеми* переважно засобами філософського аналізу – використовуються філософські методи досліджень; 2) на другому рівні проводиться *логічний аналіз змістовного концепту проблеми* – використовуються методи та засоби сучасної логіки; 3) на третьому рівні здійснюється *філософський аналіз отриманих результатів*, що дозволяє перейти на більш високий рівень осмислення досліджуваної проблеми. Таким чином, у структурі логіко-аналітичної моделі виокремлюється такий методологічний ланцюг: {філософська методологія – логічна методологія – філософська методологія}. Застосування логіко-аналітичної моделі має локальний характер і може слугувати засобом опису окремої філософської проблеми, як-то: класифікація типів філософських модальностей (Г. Х. фон Врігт, Р. Карнап, С. Кріпке, Я. Лукасевич), проблема пояснення та розуміння й класифікація раціональних дій (Г. Х. фон Врігт), проблема одиничної референції (П. Стронсон), класифікація мовленнєвих актів (Дж. Серл), доведення несуперечливості Священного Письма (П. Флоренський, А. Сидоренко) та ін. Більш докладно різноманітні випадки застосування логіко-аналітичної моделі розглянуто нами в [5] та з'ясовано, що логіко-аналітична модель описує окремі фрагменти пізнавальних процесів.

Логіко-аналітична модель не заперечує логіко-раціональної моделі пізнавальних процесів. Однак друга має більш фундаментальний характер і слугує засобом опису неперервного процесу розвитку й трансформації наукового, філософського та

Теорія раціональності

логічного знання в цілому. Сутність логіко-раціональної моделі полягає у виявленні ролі філософської теорії раціональності та логіки в процесах трансформації й розвитку будь-яких логічних, філософських і наукових концепцій, теорій і парадигм. Розвиток раціонального знання в цілому відбувається у напрямку його стандартизації, і саме теорія раціональності та логіка слугують її інструментами. У філософській теорії раціональності формулюються *філософські* принципи стандартизації знання, що потрактовуються як критерії наукової раціональності, у відповідності з якими в царині логіки відбувається продукування *формальних* принципів і засобів стандартизації знання (виокремлення *формальних експлікатів* філософських принципів стандартизації знання, що функціонують як формальні стандарти знання). Філософські та формальні принципи стандартизації знання виступають інструментами будь-яких раціональних досліджень наукового, філософського чи логічного характеру й спричиняють новації в науковій методології. У структурі логіко-раціональної моделі пізнавальних процесів виокремлюються три основні етапи: 1) формулювання раціональних принципів стандартизації знання в філософській теорії раціональності; 2) формалізація раціональних принципів в логіці, результатом якої є формальні принципи та засоби стандартизації знання; 3) застосування формальних принципів стандартизації в будь-яких раціональних дослідженнях. У структурі логіко-раціональної моделі виокремлюється такий методологічний ланцюг: {філософська методологія теорії раціональності – логічна методологія – раціональна методологія}. Нами проаналізовано гносеологічні можливості цієї моделі як інваріанту взаємозв'язків традиційної логіки та докласичної й класичної раціональності, класичної логіки та класичної раціональності, некласичної логіки й некласичної раціональності, постнекласичної логіки та постнекласичної раціональності, що дозволило по-новому поглянути на інваріанти та змінні компоненти взаємозв'язків логіки та раціональності на різних етапах розвитку логічного знання.

Здійснення ґрунтовного аналізу взаємозв'язків традиційної логіки з докласичною раціональністю дозволило з'ясувати, що їх витоки пов'язані з концепціями давньогрецьких філософів (натурфілософів, Платона, Аристотеля та ін.), у яких спостерігається тенденція до виділення двох взаємовпливових гілок пізнання – *ratio* та *logos*, актуалізації інтелектуальної творчої діяльності, спрямованої на визначення істини, що має непередметний, неемпіричний характер і може бути отримана шляхом теоретичних міркувань. Раціональне знання набуває модусів достовірності та надійності саме завдяки появі доведень і фундаментальному дослідженню силлогістичних міркувань у логіці Аристотеля. Сформульовані Аристотелем три основні закони традиційної логіки – тотожності, несуперечності та виключеного третього – правомірно розглядаються в якості перших формальних принципів стандартизації знання, що спираються на раціональні принципи, окреслені в межах античної раціональності. Тому історію розвитку філософського знання, важливою складовою якої є теорія раціональності, правомірно розглядати в якості джерела продукування раціональних принципів стандартизації знання, що формалізуються засобами логіки. У свою чергу, логічні принципи виступають важливим інструментом філософських і наукових досліджень періоду Античності.

Визначення характеру та сутності взаємовпливу традиційної логіки й класичного раціоналізму, в царині якого формуються засади класичного типу раціональності як пізнавальної домінанти наукового знання епох Нового часу та Просвітництва, підтверджує універсальний характер логіко-раціональної моделі пізнання. Розвиток концепції класичної раціональності мав би передбачати дотримання зазначених у моделі трьох етапів генезису раціональних принципів стандартизації знання, однак недостатній рівень розвитку тогочасної логіки, на який безпосередньо вказується в дослідженнях Р. Декарта, Ф. Бекона, Г.-В. Ляйбніца та інших науковців, загалом унеможливив трансформацію

Теорія раціональності

раціональних принципів стандартизації знання класичного раціоналізму на формально-логічні принципи протягом XVII-XVIII ст. Це й визначило специфіку взаємовпливу традиційної логіки та класичної раціональності, що полягає у випередженні формування класичних раціональних принципів стандартизації знання в класичному раціоналізмі за відсутності відповідного рівня розвитку логічного знання, що мав би забезпечити розробку інструментарію для отримання їх формально-логічних аналогів. Важливу роль у вирішенні цієї проблеми відіграло створення індуктивної логіки Ф. Беконом, виокремлення системи методологічних правил логічних, філософських і наукових досліджень Р. Декартом, формулювання новаторських ідей Г.-В. Ляйбніцем, найвагомішими серед яких є введення четвертого закону традиційної логіки – закону достатньої підстави, створення універсальної формалізованої мови наукових досліджень і представлення доведення у вигляді логічного числення.

Класична логіка може потрактовуватись як точний формальний експлікат основних ідей і стандартів класичної раціональності, що формуються в межах європейської традиції раціоналізму. Між класичною раціональністю та класичною логікою існує достатньо фундаментальна узгодженість, оскільки:

1) класична раціональність та класична логіка спрямовані на опис та обґрунтування точного та природничого знання;

2) класична логіка та класична раціональність підпорядковуються спільним стандартам ясності, точності, впорядкованості тощо, що забезпечується завдяки гносеологічним настановам об'єктивності, незалежності від моральних принципів, аподиктичної достеменності істини, узгодженості результатів досліджень із нормами логіки;

3) у межах класичної логіки та класичної раціональності реалізується принцип двозначності: знання отримує оцінку «істинно», а незнання – «хибно».

4) у системах класичної логіки, як і в класичному раціоналізмі, світ описується як статичний, незмінний, «такий, як він є» в термінах «істинно/хибно».

Система формальних принципів стандартизації знання, сформована в класичній логіці, знаходить численні застосування в некласичній логіці в якості її інваріантного базису, у царині філософських і наукових досліджень в якості інструменту їх формалізації, а також виступає теоретичним базисом для створення технічних пристроїв.

Тенденції щодо переосмислення логіки та раціональності у ХХ ст. зумовили трансформацію класичної логіки та раціональності на некласичну, та актуалізували пошук їх критеріїв і стандартів. Більшість науковців обстоюють позицію щодо неможливості виявлення та систематизації універсальних критеріїв і стандартів як некласичної логіки, так і некласичної раціональності. Однак, уведення понять «метапринцип раціональності», «метараціональність» дозволяє нам наполягати на альтернативній точці зору.

Філософські, логічні та наукові дослідження ХХ ст. поступово відходять від співставлення їх з дискурсом класичної раціональності, і подальший розвиток логічного знання та раціональності детермінується некласичним і постнекласичним підходами до визначення їх першооснов. Їх найхарактернішою ознакою є врахування особливостей взаємозв'язків об'єкта пізнання з вибором засобів і характером діяльності суб'єкта пізнання, що забезпечує істинність пояснення світу, що знаходиться в динамічному розвитку. Аналіз існуючих підходів до визначення структури пізнавального універсуму дозволив виокремити дві його взаємопов'язані складові – раціональну й ірраціональну. На підставі узагальнення різних підходів до визначення співвідношення раціонального та ірраціонального приходимо до висновку, що раціональна та ірраціональна складові в структурі пізнавального універсуму знаходяться у відношенні доповняльності.

Теорія раціональності

Проведення теоретичного аналізу доробків логіків і філософів ХХ ст. дозволило виявити сутнісні риси неklasичної й постнеklasичної раціональності та неklasичної логіки, з'ясувати їх критерії та стандарти, що розглядаються в якості підґрунтя для визначення ключових типологій неklasичної раціональності та систем неklasичної логіки. З'ясовано, що на сучасному етапі розвитку логічного знання не існує універсальних, досконалих типологій як неklasичної логіки, так і неklasичної раціональності. Логіко-філософський дискурс ХХ ст. – початку ХХІ ст. характеризується одночасним існуванням різних типів раціональності, що забезпечує розширення дослідницького поля як логіки, так і раціональності. Виявлено, що основою сучасних типологій раціональності слугують різні, часом несумісні, ознаки: логічні, когнітивні, аксіологічні, праксеологічні, епістемологічні, онтологічні та ін. Сучасні типології неklasичної логіки характеризуються багатовекторністю, що зумовлена специфікою будь-якого окремого дослідження та підпорядковуються вирішенню його завдань.

Виявлення специфічних особливостей неklasичної логіки та неklasичної й постнеklasичної раціональності показало, що в неklasичних логічних системах відбувається експлікація філософських принципів неklasичної раціональності. Встановлено наявність специфіки неklasичних формально-логічних принципів раціональності, що відрізняє їх від класичних принципів: якщо класичні формально-логічні принципи стандартизації знання утворюють систему, то в неklasичному контексті правомірно вести мову лише про їх сукупність. Разом із тим, неklasичні формально-логічні принципи стандартизації знання повністю не заперечують класичних формально-логічних принципів.

Залучення стандартів і метапринципів неklasичної раціональності до сфери логічних досліджень уможливило перегляд і трансформацію фундаментальних логічних понять

істинності, хибності, заперечення та ін. Метапринципи неklasичної та постнеklasичної раціональності реалізуються у багаточисельних системах неklasичної логіки. Зокрема, неklasичні системи логіки дії, взаємодії, ігор, прийняття рішень та інші передбачають залучення активного суб'єкта до сфери раціонального аналізу. Це слугує підставою для висновку, що сукупність метапринципів стандартизації знання неklasичної раціональності реалізується у логічних системах вищезазначених типів. Ту частину логічних досліджень другої половини ХХ ст. – початку ХХІ ст., що є орієнтованою на Computer Science, правомірно розглядати в якості формальної експлікації метапринципів постнеklasичної раціональності завдяки залученню до сфери аналізу системоутворюючого суб'єкта.

Специфіка опредметнення логіки та раціональності в сферах філософського й наукового пізнання пов'язана з реалізацією формально-логічних принципів стандартизації знання як третьої складової логіко-раціональної моделі пізнавальних процесів, що зумовлює раціоналізацію досліджуваних галузей знання. Логіка та раціональність підлягають модифікації, трансформації, що дозволяє адаптувати їх до специфіки конкретної предметної області дослідження. У результаті раціоналізації об'єкти набувають більш загальних характеристик – утрачаючи певну частину своїх властивостей, вони якісно трансформуються з детермінованих на ймовірнісні. Отже, встановлюється відповідність між логікою й раціональністю та царинами точного, природничо-наукового та гуманітарного знання.

Проблема дослідження взаємозв'язків сучасної логіки з неklasичною та постнеklasичною раціональністю може розглядатись як частинний випадок аналізу більш загальної проблеми взаємозв'язків сучасної логіки та філософії. Взаємозв'язки сучасної логіки з неklasичною й постнеklasичною раціональністю мають багатовекторний

Теорія раціональності

і мультидисциплінарний характер. Загальна специфіка цих взаємозв'язків пов'язана з тим, що сучасна логіка та неklasична й постнеklasична раціональність забезпечують утворення та функціонування сучасних інформаційних технологій. У структурі сучасного логічного виміру раціональності виокремлюються два основних взаємодоповнюючих напрями: перший пов'язаний з теоретичною діяльністю; другий спрямований на вивчення практичної діяльності суб'єкта пізнання. Взаємозв'язки сучасної логіки та неklasичної й постнеklasичної раціональності конструктивно уточнюються в процесі аналізу співвідношення категорій «істина» та «раціональність». Зведення раціональності до істинності, так само, як і елімінація раціональності до логіки є неприйнятними в межах неklasичного підходу.

Залучення поняттєвої матриці неklasичної та постнеklasичної раціональності до систем неklasичної логіки забезпечує уточнення змісту та проведення типологій філософських понять, що здійснюється шляхом побудови формальних моделей. Так, побудова логічної моделі поняття «дія» з оператором раціональності дозволила уточнити типологію дій і виокремити такі їх види, як раціональні, гіперраціональні, нераціональні, ірраціональні дії, імпровізації.

Дослідження особливостей логічної експлікації поняттєвої матриці неklasичної та постнеklasичної раціональності у системах неklasичної логіки ми проводимо в площині практичної раціональності, що пов'язана з вивченням раціональної діяльності суб'єктів. Проаналізовано логіко-аналітичні моделі раціональної діяльності, раціональної дії, раціонального вибору, раціонального суб'єкта, раціонального агента, раціонального діалогу тощо. Завдяки побудові логіко-аналітичних моделей відбувається раціоналізація як прикладної сфери неklasичної логіки, так і неklasичної раціональності. Визначальними пресупозиціями побудови логіко-аналітичних моделей раціональності є такі:

- розгляд діяльності з позицій раціональності, коли її результатом є реалізація поставленої мети;
- аналіз діяльності з нераціональної позиції у випадках, коли результат не відповідає поставленій меті;
- виокремлення дій і засобів у структурі діяльності, що визнаються раціональними;
- визначення умов діяльності раціональних суб'єктів.

Розвиток логіки безпосередньо пов'язаний із розв'язанням проблем, що виникають у сфері закритої раціональності, зокрема при виникненні протиріч, парадоксів тощо. Ми вважаємо, що парадокси правомірно розглядати в якості об'єктів, що одночасно відповідають вимогам логіки та при цьому є ірраціональними. Неправомірність ототожнення логічного та раціонального обґрунтовано існуванням ірраціонально-логічних і раціонально-алогічних об'єктів.

Одним із основних способів стандартизації знання в некласичній і постнекласичній парадигмах є раціоналізація логічних доведень, що відбувається у двох основних напрямках:

– перший пов'язаний з раціоналізацією самих доведень, що забезпечується:

1) уніфікацією та систематизацією самої процедури доведення, завдяки яким здійснюється раціональний пошук доведень та

2) дослідженням доведень з точки зору їх раціональної структури;

– другий напрям раціоналізації доведень пов'язаний з раціоналізацією шляхів пошуку доведень, що стимулює розвиток автоматичного пошуку доведень та уможливіє відокремлення евристичних процедур доведення від суб'єкта.

Завдяки раціоналізації логічних доведень забезпечується зростання евристичного потенціалу некласичної логіки, що дозволяє застосовувати логічні засоби для створення та функціонування Computer Science.

Теорія раціональності

Здійснення аналізу сучасної логіки як засобу раціоналізації пізнавальних стратегій дозволило з'ясувати, що наприкінці ХХ ст. спостерігається тенденція до формулювання визначальних правил у логіці. Разом із тим, зафіксовано недостатню увагу дослідників до формулювання стратегічних правил як необхідної та достатньої умови для здійснення успішної дослідницької діяльності у будь-якій галузі. Встановлено, що стратегічні правила логіки мають задовольняти таким вимогам:

1) формулювання стратегічних правил здійснюється для повних або часткових стратегій, а не окремих кроків, адже будь-який крок має підлягати аналізу в межах конкретної стратегії досліджень;

2) виключається можливість розробки рекурсивних (механічних) стратегічних правил. За такої умови оптимальні стратегічні правила набувають статусу принципів стандартизації знання.

У практичному вимірі неklasичної раціональності логіка розглядається як оптимальний засіб досягнення мети чи певного результату діяльності, що дозволяє здійснювати логічну реконструкцію основних схем раціональності – лінійної, мереженої, ігрової, – та моделювати ефективну індивідуальну та групову діяльність суб'єктів, які визнаються стрижневими елементами неklasичної та постнеklasичної раціональності.

Отже, порівняльний аналіз вищеназваних моделей дозволяє виявити, що в логіко-раціональній моделі на різних етапах використовується весь арсенал раціональної методології, а в логіко-аналітичній – тільки його частина. Таким чином, ці моделі мають різний гносеологічний потенціал і сфери застосування.

Література

1. Дротянко Л.Г. Феномен фундаментального і прикладного знання (Постнеklasичне дослідження) / Л. Г. Дротянко. – К. : Вид-во Європ. ун-ту фінансів, інформ. систем, менедж. і бізнесу, 2000. – 423 с.

2. Дуцяк І.З. Методи формування гіпотез : монографія / Ігор Зенонович Дуцяк. – К. : Видавничо-поліграфічний центр «Київський університет», 2006. – 173 с.
3. Конверский А.Е. Теория и ее обоснование / Анатолий Евгеньевич Конверский. – К. : ВІПОЛ, 2000. – 180 с.
4. Чуйко В.Л. Рефлексія основоположень методології філософії науки : [монографія] / Вадим Леонідович Чуйко. – К. : Центр практичної філософії. – 2000. – 252 с.
5. Шенгерій Л.М. Логіко-аналітичне дослідження концепції Г. Х. фон Врігта : дис. ... канд. філос. наук : 09.00.06 / Шенгерій Людмила Миколаївна. – К., 2001. – 200 с.

Л.Н. Шенгерій. Сравнительный анализ моделей познавательных процессов

На основании сравнительного анализа логико-рациональной и логико-аналитической моделей познавательных процессов показано, что они имеют различный гносеологический потенциал и сферы приложения.

Ключевые слова: логико-аналитическая модель, логико-рациональная модель гносеологических процессов, рациональные принципы стандартизации знания, формальные принципы стандартизации знания.

L.N. Shengerii. Comparative analyses of models of cognitive processes

On the basis of comparative analysis of logical-rational and logical-analytical models of cognitive processes there was substantiated that they do not deny each other and at the same time they possess different gnoseological potential and spheres of application.

Keywords: logical and analytical model, logical and rational model of cognitive processes, rational principles of standardization of knowledge, formal-logical principles of standardization of knowledge.

Надійшла до редакції 11.04.2011 р.